

BIBLIOTEKSKATASTROFEN

I TYSKLAND

Av överbibliotekarien TÖNNES KLEBERG, Uppsala

REDAN under det andra världskrigets första dagar drabbades polska bibliotek av krigets förhärjande hand. Då Hitlers angrepp satt in mot Belgien och gränsförsvaret brutits, marscherade tyska trupper snabbt in i den ärevördiga universitetsstaden Louvain. Dess rika bibliotek var förintat — för andra gången på ett kvartarsekel, ty redan 1914 hade det fallit offer för den första tyska invasionen. Den tyska propagandan avgav den inte överdrivet sannolika förklaringen, att engelska trupper då de utrymde staden passat på att spruta fotogen över böckerna och satt eld på dem. Engelsmännen torde dock i detta fall inte kunna göra det tyska artilleriet äran stridig.

Efter hand som världsbranden bredde ut sig över allt större områden och nådde en allt ohyggligare styrka, gingo allt fler och fler bibliotek sin undergång till mötes. Polen, Frankrike, Italien, Jugoslavien, Grekland, Sovjetunionen ha sett den ena boksamlingen efter den andra förintas under artilleribombardemang eller bomb-räder eller släpas bort som segerbyte. England har inte heller varit skonad. University College i London förlorade på ett rätt tidigt stadium av kriget nästan hela sitt bibliotek i den mån det inte evakuerats — bl. a. förstördes den betydande skandinaviska samlingen. Själva British Museum gick inte oskadat ur bombkrigets dagar: man beräknar att cirka 250,000 band av dess väldiga samlingar spolierats. Svårast var måhända en annan förlust: museets stora tidningssamling blev svårt härjad, och därvid gick bl. a. en betydande del av den engelska landsortspressen från 1800-talets förra hälft till spillo, ett ovärderligt och till stora delar oersättligt källmaterial.

Men alla andra länders biblioteks förluster förblekna dock inför den förödelse som drabbat Tyskland. Det tyska biblioteksväsendet hade vid krigsutbrottet nått en utveckling som intet annat i Europa; kvalitativt kunde det väl mäta sig med Förenta Stater-

nas. Tysk vetenskap hade i landets stora forskningsbibliotek väldiga kraftreservoarer, och från dessa pumpades genom en perfekt samorganisation litteraturen ut till alla mindre forskningscentra. Situationen i dag är sådan, att man även på detta område kan tala om ett totalt sammanbrott. En mängd byggnader ligga i ruiner. Millioner böcker och handskrifter ha gått upp i lågor eller spårlöst försvunnit. Stora mängder litteratur ha genom evakuering visserligen räddats undan förintelse men ligga otillgängliga på tillfälliga förvaringsplatser. Oersättliga kataloger, resultat av generationers lärda mödor och flit, ha helt eller delvis förintats.

I all sin ohyggliga tydlighet framträder bilden av det tyska vetenskapliga biblioteksväsendets efterkrigssituation i ett nyligen utgivet arbete av förutvarande chefen för universitetsbiblioteket i Tübingen Georg Leyh.¹ Hans namn är välkänt i fackkretsar världen runt. I långa tider har han stått som en av de främsta representanterna för sitt yrke inte bara i sitt hemland utan i hela den vetenskapliga världen. Som lärd, som organisatör, som utgivare av den internationellt ledande facktidskriften Zentralblatt für Bibliothekswesen och av den handbok, som väl för lång tid framåt kommer att utgöra hörnstenen i allt biblioteksvetenskapligt arbete, intar han en oomstridd rangplats. Hans frimodiga och självständiga hållning gentemot systemets vasaller ställde honom ofta i farozonen. Som persona ingrata fick han under de sista förkrigsåren inte längre representera sitt land vid internationella förhandlingar. I dag står han, såvitt en utomstående kan döma, som den värdigaste talesmannen för de tyska biblioteken.

I korta och knappa drag ger Leyh sammanfattande överblickar över utvecklingen under kriget och över den aktuella situationen i vad som gäller byggnader, bokbestånd, kataloger och personal. Därpå följa rapporter från de enskilda biblioteken, svar på utsända frågeformulär, kortare eller mera utförliga.

Göring utlovade som bekant att det tyska »luftrummet» aldrig skulle störas av några angripare. Redan på hösten 1940 träffades landsbiblioteket i Kiel av bomber och led mycket svåra förluster. Påföljande år skadades biblioteket i Kassel. 1942, 1943 och 1944 drabbades den ena samlingen efter den andra, men först med de

¹ Georg Leyh, Die deutschen wissenschaftlichen Bibliotheken nach dem Krieg. Tübingen (Mohr) 1947. 222 s. — Viktiga meddelanden ingingo i en uppsats av Leyh i årets andra häfte av Nordisk tidskrift för bok- och biblioteksväsen.

fyra krigsmånaderna 1945 kom för det tyska biblioteksväsendet dess verkliga hemsökelses stund. Ett efter ett grusades de stora statsbiblioteken i Berlin och München, landsbiblioteken i Dresden, Darmstadt, Karlsruhe, Kassel och Kiel, universitetsbiblioteken i Bonn, Breslau, Frankfurt, Giessen, Hamburg, Kiel, Leipzig, Münster och Würzburg, de tekniska högskolebiblioteken i Berlin, Darmstadt, Dresden, Hannover, Karlsruhe, München, för att bara nämna de mer eller mindre fullständigt förstörda. Universitetsbiblioteken i Berlin, Freiburg, Göttingen, Jena och München blevo svårt skadade. Som någorlunda intakta eller i varje fall funktionsdugliga återstodo vid vapenstillståndet bara universitetsbiblioteken i Erlangen, Greifswald, Halle, Heidelberg, Köln, Rostock och Tübingen.

Under de sammanstörtande byggnaderna och i brandbombernas lågor gingo otaliga böcker till spillo. Även i de fall då byggnaderna totalförstörts, har dock en del av bokbeståndet räddats. Detta har varit möjligt främst därigenom att betydande samlingar evakuerats. Redan under de första krigsdagarna började man sätta vissa av de värdefullaste bokskatterna i säkerhet — som man trodde — genom att gömma dem i källarna. Dystra erfarenheter från de tidigast träffade byggnaderna visade emellertid att denna säkerhet var illusorisk. Och så började omkring hösten 1942 en ofantlig böckernas flykt undan den hotande förstörelsen. I järnvägsvagnar, på landsvägarnas lastbilar och flodernas kolpråmar, i handbagage och lårar fördes millioner och åter millioner band bort från utsatta platser till avlägsna lantgods, ensamma kloster och kyrkor, till saltgruvor och sandstensgrottor. Tysklands och ett av Europas största bibliotek, Preussische Staatsbibliothek i Berlin, spridde på så sätt ut största delen av sin mer än 3 millioner band starka samling över hela landet, Bayerische Staatsbibliothek i München skickade bort över 1 million till 28 olika tillflyktsorter, Deutsche Bücherei i Leipzig över 1 1/2 million till 10 olika platser. Många biblioteksbyggnader stodo nästan tomma, då förödelsen bröt in över dem.

Det var naturligtvis oundvikligt att stora förluster skulle drabba de bortförda böckerna redan på deras ofta äventyrliga färd till evakueringsplatsen. Båtar kantrade, järnvägståg bombades, bilar slungades av vägbanan. Och då boklärarna nått målen för sin flykt, var därmed inte faran över. Slott och kyrkor gingo även de upp i lågor eller slogos i spillror, kistor brötos upp och plundrades, fukt och råttor härjade. Andra olyckshändelser

kommo till. Ett brutet vattenledningsrör blev orsaken till att landsbiblioteket i Dresden förlorade några av sina dyrbaraste handskriftliga klenoder, bl. a. Dürers matematiska arbeten och Johann Sebastian Bachs mässä i h-moll.

I mycket stor utsträckning ha dock de evakuerade boksamlingarna verkligen räddats. För dem som fingo stanna kvar i biblioteken ha däremot förstörelsen haft en fruktansvärd omfattning. Riksdagsbiblioteket i Berlin är totalt borta, landsbiblioteket i Karlsruhe, stadsbiblioteken i Essen och Leipzig likaså. Universitetsbiblioteket i Hamburg och landsbiblioteket i Stuttgart förlorade över hälften av sina samlingar. I Bayerische Staatsbibliothek i München, det i fråga om samlingarnas kvalitet kanske högst stående av alla Tysklands bibliotek, förintades 500,000 band, i samma stads universitetsbibliotek 350,000. Mellan 300,000 och 400,000 band förlorades av landsbiblioteken i Dresden och Kassel och universitetsbiblioteket i Frankfurt.

Och parallell med denna med allt snabbare takt fortskridande förödelse av bibliotekens samlingar gick en motsvarande minskning av möjligheterna att ersätta och komplettera dem. Visserligen kunde i något enstaka fall inköp av betydande privatsamlingar åtminstone partiellt fylla de gapande tomrummen. Men detta var naturligtvis lyckliga undantagsfall. Den tyska bokhandeln och den tyska förlagsverksamheten, dessa båda sällsynt effektiva krafter i bokens tjänst, mattades alltmer under personalbrist, transportsvårigheter och bombskador. Antikvariaten fingo i stor utsträckning stänga, boklådorna kunde inte längre effektuera sina kunders beställningar. Slutligen drabbades den tyska förlagsverksamheten av ett förintande slag, då landets förläggarcentrum i Leipzig utsattes för ett intensivt luftangrepp, som lade det praktiskt taget öde. Efter detta dråpslag kunde den tyska bokproduktionen aldrig hämta sig. Böckerna blevo allt sällsynnare och tunnare, tidskrifterna kommo med allt större luckor eller fingo helt nedläggas.

Vad den utländska litteraturen beträffar var läget om möjligt ännu svårare. Isoleringen tilltog. Anglosachsisk litteratur var självfallet snart omöjlig att uppdriva, och det både nyutkommen och äldre. Man kan förstå tyska ockupationsmaktens markanta och inte helt resultatslösa intresse för den frejdade danske anglisten Otto Jespersens bibliotek, som såldes i Köpenhamn under kriget. Tillförseln från Frankrike var mycket ringa. Axelbrodern Italien kunde visserligen leverera böcker, men snart var desorgani-

sationen där så långt gånge, att bokhandelns funktionsduglighet upphörde. De nordiska ländernas litteratur, som naturligtvis spelade en underordnad roll, kunde i viss utsträckning erhållas. Viktigast var väl kontakten med det neutrala Schweiz, som tack vare sina relativt obrutna förbindelser kunde hålla kontakten öppen med de flesta kulturländer och som under krigets senare år utvecklade sig till en av Europas betydelsefullaste bokproducenter.

Först efter det slutliga sammanbrottet i maj 1945 kunde katastrofen i hela dess vidd överblickas och åtgärder börja vidtagas för att råda någon bot på de värsta bristerna. Uppgifterna voro gigantiska. Det gällde att åtminstone nödortföttigt iståndsätta byggnader som helt eller delvis lågo i ruiner, att föra tillbaka de evakuerade bokmassorna, att bringa ordning i dem och fastställa förlusternas omfattning, att fylla de väldiga luckorna i både den inhemska och den utländska litteraturen, att bringa katalogerna i användbart skick, att förnya de genom krigshändelserna starkt decimerade personalstyrkorna och att slutligen få biblioteken åter tillgängliga och användbara för allmänheten.

Att iståndsätta de skadade byggnaderna var och är alltså en ytterligt vanskelig uppgift. Det skulle varit det redan om arbetskraft och byggnadsmaterial stått till förfogande i normal omfattning. I ett besegrat och bombhärjat land möter det naturligtvis nästan oöverstigliga hinder. Bibliotekstjänstemän och akademiska lärare ha fått försöka sig som murare och snickare för att av spillror och grus bygga upp tillfälliga bostäder för de hemlösa böckerna — den yrkeskunniga arbetskraften och det bättre materialet ha måst användas för andra ändamål, mera nödvändiga för ögonblickets mest trängande materiella behov. De svårast skadade biblioteken, t. ex. i Berlin, Stuttgart och München, komma säkerligen inte på årtal att kunna bjuda sina bokbestånd en användbar hemvist. Det forna Preussische Staatsbibliothek, nu Öffentliche Wissenschaftliche Bibliothek, i Berlin har ännu mer än 2 1/2 år efter vapenstilleståndet knappt fått sitt tak helt reparerat. För att få byggnaden färdig igen räknar man med 5 à 6 år.

De evakuerade boksamlingarnas återförande är ett problem som i hög grad står i samband med byggnadernas tillstånd. I många fall kan man inte återföra böckerna helt enkelt därför att man inte har någon användbar plats att förvara dem. Men i många andra fall tillkomma ytterligare svåröverbinnerliga hinder. Transportmedel saknas. Och ofta ha de evakuerade boksamlingarna kommit att skiljas från sitt ursprungliga hem genom zongränser-

nas svåröverstigliga barriärer. Ockupationsmakterna fordra likvärdiga motprestationer från den andra zonen för att medge avtransporten. I vissa fall önska biblioteksledningarna själva inte föra tillbaka böckerna från en annan zon därför att de, kanske inte utan skäl, anse dem vara i bättre förvar där de ligga.

Att fastställa storleken av de bokförluster som lidits är ännu omöjligt. En del siffror, ohyggligt talande, ha redan anförts. Men i dem är i stort sett inte inräknat vad som gått förlorat på evakueringsplatserna, genom brand, vattenskador och stölder. Det rör sig även härvidlag om väldiga bokmassor, och till stor del om bibliotekens dyrbaraste klenoder, eftersom just dessa i första hand förts »i säkerhet». Och slutligen tillkommer som en inte obetydlig post de samlingar som beslagttagits eller spårlöst försvunnit. De oskattbara musikhandskrifterna i Berlin höra till den kategori, vars öde är okänt.

Men inte bara böcker och handskrifter ha förlorats. Bibliotekens viktigaste arbetsinstrument äro deras kataloger. Att arbeta i ett stort bibliotek utan katalog är som att söka ta sig fram i en urskog utan karta. Rader av bibliotek sakna i dag dessa oundgängliga hjälpmedel, Preussische Staatsbibliotheks stora för allmänhetens bruk avsedda alfabetiska bandkatalog gick upp i lågor ett stycke utanför Berlin en av de sista krigsdagarna. Samma biblioteks realkatalog, som åtnjutit rykte som världens bästa, hade man redan vid krigsutbrottet tagit upp på smalfilm. Men filmkopian gick förlorad; av originalets inte mindre än 2,100 band ha 218 försvunnit. Universitetsbiblioteken i Giessen, Marburg och München sakna sina för allmänheten avsedda kataloger, Bayerische Staatsbibliothek katalogen över sin enastående rika handskriftssamling. Manuskriptet till den stora samkatalogen över hela Tysklands vetenskapliga bibliotek, Deutscher Gesamtkatalog, varav 14 band blivit tryckta (t. o. m. Beethordnung), hade evakuerats till en plats i Pommern. Man vet ingenting med visshet om dess öde. Manuskriptet till den väldiga samkatalogen över alla Europas inkunabler, Gesamtkatalog der Wiegendrucke, är räddat. Denna underrättelse bildar en ljuspunkt i den mörka tavlan.

Att fylla de gapande tomrum i samlingarna som de förlorade böckerna lämnat efter sig är en ofantlig uppgift. Den tyska bokhandeln och förlagsverksamheten äro alltjämt skuggor av vad de en gång varit. Bokproduktionen är ringa. Endast långsamt spirar en ny litteratur upp. Speciellt den vetenskapliga produktionen är hämmad. Tidskriftsfloran är ännu ytterst torftig. Biblio-

tekens försvunna tidskriftssviter kunna sannolikt aldrig återanskaffas på normal väg. Mikrofilmen har här en stor uppgift att fylla. Med dess hjälp kan mycket av det oundgängliga vetenskapliga materialet återställas. Annars kunna väl tyska böcker åtminstone i någon utsträckning skaffas fram, genom duplettöverlåtelser, genom förvärv av privatsamlingar o. s. v. Vårre är det med utländsk litteratur. Behovet är skriande efter år av avspärrning, både före och efter krigsutbrottet. Schweiziska bibliotek ha lämnat betydande gåvor, med franska institutioner har ett bokbyte kommit i gång. Amerikanerna planera en stor hjälpaktion. Från vårt land har ända till helt nyligen praktiskt taget ingenting kunnat sändas. Först i början av oktober blev det tillåtet att sända trycksaker av 2 kgs vikt till den amerikanska zonen.

Stora delar av bibliotekspersonalen inkallades till krigstjänst redan på ett tämligen tidigt stadium. Under krigets senare skeden grep man allt djupare ner i årsklasserna, och biblioteken fingo se även sina äldre medarbetare draga på vapenrocken. Många kommo aldrig att återvända, de stupade i Polen, Ryssland, Frankrike, Nordafrika och Norge. Efter kapitulationen har utrensningen av nazistelement ytterligare minskat personalkadrerna; i ett mellantyskt universitetsbibliotek lära endast en högre tjänsteman och tre kvinnliga befattningshavare ha befunnits icke komprometterade. Samtidigt som personalen minskats kraftigt, ha arbetsuppgifterna på många håll ökat på ett sätt som man knappast kan göra sig någon föreställning om. Ökningen är betingad av återuppbyggnadsarbetet och den starkt stegrade efterfrågan på böcker från allmänhetens sida. (Ett universitetsbibliotek redovisar sålunda en stegring av lånebeställningarna med över 200 % sedan sista förkrigsåren.) Privatbibliotek ha förstörts liksom de offentliga, och på grund av pappersbristen äro upplagorna av nyutkommande litteratur alltjämt liksom under krigets senare del så små, att de äro utsålda redan innan de utkommit. Den enskilde är därför i mycket stor utsträckning hänvisad till offentliga samlingar.

På bibliotekens funktionsduglighet ställas därför stora krav. Vilka svårigheterna äro att tillmötesgå dessa torde ha framgått av ovanstående. Några lyckligt skonade institutioner, som universitetsbiblioteken i Erlangen, Marburg och Tübingen, ha kunnat hållas öppna och i verksamhet praktiskt taget utan avbrott. På andra ställen är situationen så mycket bedrövligare. I den en gång blomstrande biblioteksstaden München finnes inte något

bibliotek i normal funktion. Statsbiblioteket är helt stängt, medan universitetsbiblioteket kan ställa till förfogande omkring 4% av sina före kriget till 1 million band uppgående samlingar. I det mest skonade biblioteket i staden, Deutsches Museum, stå läsesalarna öppna endast för akademiska lärare och deras vetenskapliga assistenter samt för tekniska företags representanter. Det stora universitetsbiblioteket i Göttingen, en gång en föregångsinstitution för hela det moderna vetenskapliga biblioteksväsendet, är nu inrymt i ett par privathus, skilda från varandra: i det ena sköts utlåningen, i det andra förvärven och hela administrationen. Det forna Preussische Staatsbibliothek kunde ställa 1,000 arbetsplatser till sin publiks förfogande i läsesalar med rika referensbibliotek. Dess efterträdare kan med möda bjuda omkring 150 arbetsplatser och en relativt rikhaltig samling uppslags- och kurslitteratur, mestadels övertagen från universitetsbiblioteket.

Då de polska biblioteken föll offer för bombkrigets vidrigheter, utgjorde detta inledningen till en makaber epok i vetenskapens historia. Ett till ohygglighet fulländat förstörelsemaskineri sattes i funktion mot det andliga livets finaste produkter, mot böckerna. I denna kamp måste, materiellt sett, förstörelseviljan triumfera. Inför den moderna teknikens förödande krafter stå den andliga odlingens centra ögonblickligt maktlösa. Tyskland, som släppt lös denna våg av förintelse över de polska samlingarna, fick även i sitt biblioteksväsendes öde bittert besanna, att den som sår vind han skördar storm.

Inför den mörka bild som Georg Leyhs bok målar ställer man sig frågan, om tysk vetenskap och tyskt biblioteksliv någonsin kunna spira upp igen och växa sig starka. Man har i tyska vetenskapliga kretsar uttalat den farhågan, att det måste dröja 30 à 40 år innan man åter kan driva allvarligt vetenskapligt arbete i Berlin, Leipzig och München. Det är svårt att spå. Många omständigheter kunna spela in i utvecklingsgången. Säkert är i varje fall, att arbetet på bibliotekens återuppbyggnad bedrives med stor iver och med på sina håll påtaglig framgång. Ockupationsmyndigheterna, inte minst de sovjetryska, äro i regel intresserade av att bibliotekens verksamhet åter kommer i gång. I Frankfurt a. M. har t. o. m. ett nytt stort bibliotek grundats, Westdeutsche Bücherei, som syftar att bli ett nationalbibliotek för Västtyskland. Dess tillkomst saknar givetvis inte helt politisk grund.

Förbindelserna med utlandet hålla på att öppna sig. Vetenskapen är till sitt väsen internationell. Det vetenskapliga samar-

tet måste återupptas. Tyskland måste — trots allt vad som skett — förr eller senare med i forskningens internationella brödrakrets. Kanske är tiden ännu inte fullt mogen. Det vore säkert lyckligt, om det inte dröjde länge.

Biblioteken äro framför alla andra institutioner de givna förmedlarna vid återknytandet av brustna mellanfolkliga band. Förutsättningen för det vetenskapliga arbetet framför andra är ett funktionsdugligt vetenskapligt biblioteksväsen. Det är därför ett ofrånkomligt internationellt intresse att de tyska forskningsbiblioteken byggas upp igen ur ruinhögarna. De forna fiendestaterna ha redan insett detta och dragit konsekvenserna. Även vårt land måste efter måttet av sina krafter medverka.

Leyhs bok berättar kallt, nyktert och sakligt utan patetiska tonfall. Den är inte skriven för att väcka medlidande utan för att ge på en gång en aktuell orientering och ett historiskt dokument. Den är en utomordentligt verkningsfull skildring av en kulturkatastrof utan motstycke i vetenskapens historia.